

**ЕКОНОМІЧНІ ТВОРИ ДВОРЯНСТВА ПРИДНІПРОВ'Я
СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.**

У статті звернуто увагу на необхідність включення до «Літературного Придніпров'я» творів економічного характеру, які продукувалися дворянством у першій половині ХІХ ст. під впливом господарських та соціокультурних змін. Це дозволяє розширити коло літературних діячів, більш адекватно представити інтелектуальну ситуацію, а також отримати додаткову інформацію про особливості соціально-економічних процесів в краї.

Ключові слова: дворянство, степові поміщики-експериментатори, агрономічний рух, Південна Україна, Російська імперія, економічна література.

В статье обращено внимание на необходимость включения в «Литературное Приднепровье» произведений экономического характера, которые создавались дворянством в первой половине ХІХ в. под влиянием хозяйственных и социокультурных изменений. Это позволяет расширить круг литературных деятелей, более адекватно представить интеллектуальную ситуацию, а также получить дополнительную информацию об особенностях социально-экономических процессов в крае.

Ключевые слова: дворянство, степные помещики-экспериментаторы, агрономическое движение, Южная Украина, Российская империя, экономическая литература.

The article drew attention to the need to include "of literary Dnieper" economic works, which were created in the first half of the nobility of the ХІХ century influenced by economic and socio-cultural changes. This allows you to extend the range of literary figures, more adequately present intellectual situation, as well as get more information about the features of the socio-economic processes in the region.

Key words: the nobility, landowners steppe experimenters, agronomic movement, South Ukraine, the Russian Empire, the economic literature.

Коли йдеться про літературу ХІХ ст., зазвичай пересічна людина спершу подумає про белетристику. В той же час літературна творчість періоду в переважній більшості представлена творами зовсім іншого жанру. Без перебільшення пальму першості тут можна віддати економічній літературі. На відміну від художньої літератури, в різних жанрах якої самореалізувалися одиниці, до економічних писань вже в середині ХІХ ст. долучилася доволі значна кількість представників освіченої спільноти. І це були не тільки економісти-теоретики, а широкі кола практиків, у першу чергу дворян-поміщиків.

Характеризуючи зміни, що відбулися в економічному житті Росії під впливом промислової революції в Західній Європі, П.Б. Струве писав: «Вполне явственно с первой четверти XIX века стала обозначаться крупная перемена в социально-экономическом положении русского помещного класса: последний начал оседать на землю и постепенно преобразовываться из служилого в земельное дворянство, стал приучаться к сельскохозяйственному предпринимательству» [29, с. 51]. У цей час, як вважають дослідники, в Росії сформувався новий соціальний тип поміщика, який на 1840-і рр. мав цілком вироблену соціальну ідентичність. Її стрижнем був образ успішного господаря, що живе у своєму маєтку, відвідує сільські роботи та пише статті на сільськогосподарські теми [9]. Садиба стає місцем енергійної діяльності, важливої не лише для нього, а й для держави. Такі поміщики-експериментатори, «кабінетні» агрономи, освічені господарі, джентльмени-фермери й становили найбільш гнучкий щодо норм поведінки прошарок суспільства («общество среднего круга»), який і потребував літературних порад, і творив «літературу наставлений» – науково-дидактичну продукцію по управлінню господарством [8], що ставиться в один ряд з «изящной словесностью». Літературні заняття для цього роду дворян-поміщиків стають однією з норм способу життя [9].

Дворянство українських губерній імперії також не лише виявило інтерес до економічних новацій, а й почало все активніше долучатися до загальноросійського «агрономічного руху», намагаючись, крім іншого, поступово, шляхом «малих справ» «возбудить любовь к деятельности» як товаришів по корпорації, так і селянства, про що вже доводилося писати [21]. У тогочасній господарсько-дидактичній літературі все активніше став розроблятися образ такого діяльного поміщика.

Ця «література настанов» не тільки задовольняла попит на необхідну корисну інформацію, надавала можливість ділитися досвідом, а й задавала нові стандарти господарювання і поведінки. Мабуть, не випадково до цього жанру долучилися і записні літератори, які у той час формували літературну моду. Зокрема, у 1830-х рр. М.В. Гоголь написав для «Современника» неопубліковані за його життя рецензії на посібники для учнів землеробського училища, на «Полную ручную кухмистерскую книгу». В «Отечественных записках» В.М. Майков, В.Г. Белінський, О.Д. Галахов, В.Ф. Одоевський вміщували рецензії на книги по управлінню домашнім господарством, гастрономії і т. п. А що вже й казати про тих, хто господарював безпосередньо, повсякчас мав спілкування з селянством, з народом, який поступово перетворювався на літературний персонаж у різного роду текстах.

Панство Придніпров'я не лише виявило інтерес до економічно-літературних новацій, а й почало активно дописувати у різні видання, співробітничати з різними товариствами, відгукуватися на ініціативи та програми різних інституцій, намагаючись, крім іншого, поступово, шляхом «малих справ» «возбудить любовь к деятельности» як товаришів по корпорації, так і селянства. На жаль, історики доволі мало уваги приділили таким

«економічним письменникам». Здається, спеціально цьому присвячена лише невеличка розвідка 1928 р. М. Бачинського про «економістів Степової України» 1830 – 1840-х рр. М. Кир'якова, Г. Раковича, М. Герсєванова [2] та деякі побіжні зауваги ряду дніпропетровських істориків. Однак в поле зору науковців не потрапив цілий шерех авторів, не виявленим залишається репертуар і проблематика їх творів. Тобто, джерельні ресурси сьогодні не тільки не вичерпані з точки зору аналізу, а й не поставлені на бібліографічний облік. Не варто навіть зараз говорити про перспективність руху по цьому шляху. Але, крім іншого, дослідження у цьому напрямі дозволять більш адекватно уявити інтелектуальну ситуацію в нашому краї і поставити під сумнів цілий ряд стереотипів, у тому числі й про невігластво дворянства першої половини ХІХ ст. Оскільки в короткій статті всю програму виконати неможливо, у першу чергу звертаю увагу на твори економічного характеру, що вийшли з-під пера дворян нашого краю і представляють інтерес як з точки зору вивчення персоналій, літературного процесу в широкому розумінні поняття, так і з точки зору інформації про регіон.

У першій половині ХІХ ст. у Росії з'явився цілий ряд центральних і місцевих видань, в яких значна увага приділялася економічним питанням. Це були не тільки спеціалізовані видання «Земледельческая газета», яка з 30-х рр. виходила декілька разів на місяць, «Земледельческий журнал», «Экономический указатель», «Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России», а й «Губернские ведомости», «Одесский вестник», «Журнал Министерства государственных имуществ» та інші. Катеринославці доволі активно до них долучалися. Зокрема, Катеринославська губернія займала одне з перших місць в імперії за кількістю передплатників економічних видань, наприклад «Земледельческой газеты», «Экономического указателя». А серед дописувачів до різних видань зустрічаємо прізвища М. Герсєванова, О. Гангеблова, І. Гулака, Ф. Грудзіно, М. Кир'якова, М. Мартиновського, В. Коренєвського, М. Колачевського, І. Плещєєва, І. Рачинського, Д. Струкова, К. Буницького, В. Шостака, К. Шабельського та багатьох інших авторів, у тому числі й таких, що залишали тільки вказівку на місцевість, водночас ховаючись за криптонімами [1; 3; 4; 5-7; 10-20; 22; 28; 31; 33-36].

За жанровими ознаками серед надрукованих творів переважали різноманітні за змістом, обсягом, характером повідомлення, статті-дослідження економічного стану окремих господарств, губерній, регіонів, статті-запитання з проханням надати поради, статті-відгуки на прочитане, статті-звіти по маєтках, інших підприємствах, статті-спостереження, статистичні та господарські замітки тощо. За обсягом це могли бути як невеличкі повідомлення – інколи без назви – про погоду, врожай зернових тощо, короткі запитання, так і об'ємні статті, справжні монографії.

Інформативно насиченими, зазвичай, виявлялися також економічні описи окремих господарств та губерній. Зокрема, «Крымское сельское хозяйство» В. Коренєвського, «Хозяйственные замечания о Херсонской губернии» М.М. Кир'якова, «Опытный отчет по сельскому имению» Я.Я. Барсукова,

«Замечания, относящиеся до Новороссийского края» барона фон Штейгера, «О хозяйстве в Новороссийском крае» анонімного автора та інші.

Відносно мотивів таких літературних занять більшість авторів, скоріш за все, солідаризувалася б із поміщиком О.Є. Чернявським, який, представляючи результати своїх винаходів у галузі цукроваріння, писав: «Не желая ни привилегий, ни других каких либо вознаграждений, буду очень доволен, если открытием моим кто-либо может воспользоваться с таким успехом как я» [32, с. 38].

Отже, економічні письменники прагнули поділитися досвідом. Так, катеринославський поміщик, який сховався за криптонімом Г.М.М., в якості прикладу для наслідування детально описував, як розпочав реорганізацію занепалого за час його військової служби маєтку і на подив сусідів досягнув успіхів шляхом введення кращої системи хліборобства, ускладнення сівозміни, внесення добрив, застосування сільськогосподарської техніки, покращивши свій та селянський добробут. При цьому він зауважував, що, починаючи, більше за все боявся «неудачи, которая лишила бы меня доверенности крестьян, и дала бы справедливую пищу врагам нововведения» [4].

Не оминало дворянство й обговорення складних економічних та соціальних проблем, часто задаючи питання: чому в краї з багатою природою «жители бедны и делаются еще беднее в сравнении с прежним их состоянием» і що з цим робити? [27, с. 801]. По-різному на нього відповідало дворянство. Усе значною мірою залежало від виявлення причин занепаду краю, які іноді вбачалися в особливостях народного господарства і способі життя. Найважливіша з причин малих успіхів землеробства, основного заняття населення краю, полягала в «недостатке времени для тяжелой работы» через небажання відмовитися від традиційного ведення справи та використання такого дорогого і трудомісткого приладу, як великий малоросійський плуг. І лише за цим слідували вади народного характеру (безпечність, безтурботність, любов до бідності, «медленность», «леность», «неосновательность», звичка перекладати власні господарські невдачі на «тяжелую землю», погоду, інші обставини). Деякі автори порівнювали селян з їх улюбленою твариною волон: «Медленность воловой работы производит и самого работника в некоторый род усыпительнаго равнодушия и беспечности». Та це викликало і заперечення, наприклад, висловлені 1841 р. на сторінках «ЗИОСХЮР» Іваном Плещеевим, маєтки якого були в різних повітах Катеринославської губернії, і він часто об'їжджав край, «всматриваясь в земледельческий быт поселян». Він вважав неприпустимими такі узагальнення. Висловився катеринославець і відносно характеру «малоросійських» селян, значна кількість яких приходила в південні губернії на літні заробітки. Твердження ж про те, що воли передали їм свою «медленность и ленивость», назвав «парадоксом XIX века», пропонуючи замінити поставлений Раковичем епіграф з твору Монтеск'є «Про політичну економію»: «Человек не беден еще, когда он ничего не имеет, а беден тогда, если он не работает», на інший: «колы не пип, не суйся в ризы», нагадавши водночас думку Бюффона: «не человек живет под влиянием животного, а

животное под влиянием человека». І. Плещеев не тільки важкий малоросійський плуг оцінював зовсім по-іншому: «не приводит к разстройству и бедности, но напротив, обогащает земледельца», а й «захистив» селян, наступним чином визначивши причини їхньої бідності: «Правда, Малороссияне склонны несколько к безпечной жизни, но эту склонность они получили не от бедности, а от изобилия, которое действует таким образом на всякого» [25].

У поле зору наших дворян потрапили практично всі галузі, що цікавили в той час господарів: польове землеробство, садівництво та городництво, скотарство, винокуріння, шовківництво, бджільництво, цукрова промисловість, торгівля тощо. Деякі кореспонденти «спеціалізувалися» на окремих господарських напрямках, інші ж відзначилися жанровим та сюжетним різноманіттям. Не обходили економічні письменники й питань вартості землі та робочих рук, дискусій щодо ефективності кріпосної і вільнонайманої праці, застосування того чи іншого господарського пристрою або ж прийому, необхідності створення зрошувальної системи та багатьох інших.

Отже, економічна література, до творення якої долучилося дворянство нашого краю, не тільки дозволяє більш адекватно представити «Літературне Подніпров'я», а й зобразити доволі широку панораму точної фіксації особливостей господарського життя різних категорій населення, соціальних відносин, природно-кліматичної специфіки регіону тощо. Переконана, це не може передати жоден з інших літературних жанрів.

Бібліографічні посилання:

1. Барсуков А.Я. Опытный отчет по сельскому имению / А.Я. Барсуков // Земледельческая газета (далі: ЗГ). – 1839. – № 51. – С. 401 – 405.
2. Бачинський М. Головні економічні течії 30-х – 40-х рр. ХІХ ст. на Степовій Україні / М. Бачинський // Записки Одеського наукового при УАН Товариства. Секція соціально-історична. – О., 1928. – Ч. 3. – С. 26-27.
3. Буйницкий К. О промыслах земледельческаго сословия в Новороссийском крае / К. Буницкий // Журнал министерства государственных имуществ (далі: ЖМГИ). – 1847. – Ч. 22. – Отд. 2. – С. 175 – 193; Ч. 23. – № 4. – Апрель. – С. 54-74.
4. Г.М.М. Отчет и замечания сельского хозяина // ЗГ. – 1839. – № 69. – С. 544-551, 554-558.
5. Гангеблов А. Об обработке проса для посева / А. Гангеблов // ЗГ. – 1849. – № 88. – С. 701.
6. Гангеблов А. Обрывание и глотание шерсти у испанских овец / А. Гангеблов // ЗГ. – 1849. – № 29. – С. 225-228.
7. Герсеванов Н. Приблизительное описание хозяйства хозяев-земледельцев среднего состояния в Таврической губернии / Н. Герсеванов // Записки Общества сельского хозяйства Юга России (далі: ЗИОСХЮР). – 1847. – № 11. – С. 209-211.
8. Головина Т.Н. Из круга чтения помещиков средней руки (по документам 1830—1840-х годов из усадебного архива) / Т.Н. Головина // <http://www.nlobooks.ru/rus/magazines/nlo/196/1142/1175/>.
9. Григорян Б. «Фигура бледная, неясная»: Образ помещика в романах Гончарова / Б. Григорян // НЛЮ. – 2010. – № 106 // <http://www.nlobooks.ru/rus/magazines/nlo/196/2072/2081/>.
10. Грудзино Я. О загожих рабочих в Херсонской губернии / Я. Грудзино // ЗГ. – 1858. – № 34. – С. 265 – 268; № 35. – С. 277-278.

11. Гулак И. Замечания на статью «Од. В.» о существенных условиях процветания промышленности земледельческой / И. Гулак // Одесский вестник. – 1858. – № 41. – С. 186-187.
12. Гулак И. О искусственном орошении полей Новороссийского края / И. Гулак // ЖМГИ. – 1844. – Ч. 10. – Январь-март. – С. 160-164.
13. Гулак И. Одна из причин расстройство помещичьих имений / И. Гулак // ЗГ. – 1858. – № 26. – С. 207.
14. Гулак И. Урожай в средней половине Херсонской губернии в 1843 году / И. Гулак // ЖМГИ. – 1844. – Ч. 10. – Январь-март. – Смесь. – С. 27-31.
15. Гулак Н. Нужды и желания земледельцев / Н. Гулак // Отчет о земледельческом съезде, бывшем в Елисаветграде 20, 21, 22 апреля 1860 года // ЗИОСХЮР. – 1860. За вторую и третью трети. – С. 46-55.
16. Гулак О.И. Отчет о землевладельческом съезде, бывшем в Елисаветграде 20, 21 Апреля 1860 г. / О.И. Гулак // ЗИОСХЮР за 2-ю и 3-ю трети 1860 г. – С. 1-108.
17. Заметка землевладельца // Одесский вестник. – 1861. – № 28. – С. 117.
18. И.Г. Хозяйственное обозрение Екатеринославской губернии за последние пять лет (1847 – 1851 г.) // ЖМГИ. – 1852. – Май. – № 5. – Отд. II. – С. 30-35.
19. Кирьяков М. Хозяйственные замечания о Херсонской губернии / М. Кирьяков // ЗГ. – 1836. – № 85. – С. 673-678;
20. Корневский В. Крымское сельское хозяйство / В. Корневский // ЗГ. – 1836. – № 1. – С. 1-4.
21. Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект) / Т.Ф. Литвинова. – Д.: Ліра, 2011. – 732 с.
22. Новороссийский помещик. Несколько слов о крестьянском труде в барщинном хозяйстве, по поводу статьи: «О новых условиях сельского быта», напечатанной в № 2 Современника 1858 года // Сельское благоустройство. – 1858. – Кн. 3. – Июль-август. – С. 1-9.
23. О хозяйстве в Новороссийском крае // ЗГ. – 1859. – № 23. – С. 179-182; № 24. – С. 186-191; № 25. – С. 194-196.
24. Ответ на замечания г. Гулака, помещенные в № 41-м Одесского вестника // Одесский вестник. – 1858. – № 42. – С. 190-193.
25. Плещеев И. Замечания на статью г. Раковича, напечатанную в З.Г. в 1839 году, под заглавием: «Исследование причин бедности и неустроенности состояния жителей Малороссийского края» / И. Плещеев // ЗИОСЗЮР на 1841-й год. – 1841. – С. 24-32.
26. Р.К. (Екатеринославский помещик) Голос в защиту косы // ЗГ. – 1849. – № 88. – С. 697-699.
27. Ракович Г. Исследование причин бедности и неустроенности состояния жителей Малороссийского края / Г. Ракович // ЗГ. – 1839. – № 101. – С. 801-807; № 102. – С. 809-813; № 103. – С. 817-822.
28. Рачинский И. Цена земли и вольного труда в Екатеринославской губернии / И. Рачинский // ЗГ. – 1859. – № 30 – С. 233-235.
29. Струве П.Б. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX вв. / П.Б. Струве. – М., 1913. – 340 с.
30. Струков Д. Хозяйственные известия из Новороссийского края / Д. Струков // ЖМГИ. – 1851. – Ч. 41. – № 10 – 12. – Отд. 4. – Смесь. – С. 33-43.
31. Струков Д. Хозяйственные известия из Новороссийского края / Д. Струков // ЗГ. – 1851. – № 90. – С. 715-718; № 91. – С. 721-725.
32. Чернявский А. О простых способах сахароварения из свеклы / А. Чернявский // ЗГ. – 1850. – № 5. – С. 37-38.

33. Шостак В. О заработной плате в Херсонской губернии / В. Шостак // ЖМГИ. – 1846. – Ч. XXI. – Октябрь-декабрь. – Отд. VI. – С. 98-100.
34. Шостак В. О ценности земель в Новороссийском крае / В. Шостак // ЖМГИ. – 1847. – Ч. 22. – Смесь. – С. 8-11.
35. Шостак В. Работа барщиною и наймом в Херсонской губернии / В. Шостак // ЗИОСХЮР. – 1848. – № 4. – С. 287-296.
36. Штейгер. Замечания, относящиеся до Новороссийского края / Штейгер // ЗГ. – 1836. – № 24. – С. 192.

Надійшла до редколегії 15.09.2014.